

ГРУНТОВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОЛІ УКРАЇНИ У ВЕЛИКІЙ ВІЙНІ 1914–1918 РОКІВ

(Рецензія на книгу «Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна»: у 2-х кн. – Кн. 1: Історичні нариси / Упорядник О. Реєнт. – НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. – 784 с.)

Напередодні 100-ліття з початку Першої світової війни колектив науковців Інституту історії НАН України, інших наукових та навчальних установ підготував ґрунтовну працю «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» (голова ред. колеґії В. Смолій). Вона складається з нарисів про історіографію Першої світової війни, «українську карту» в міжнародних відносинах, політичні сили українства в 1914–1918 рр. та актуалізацію «українського питання», бойові дії на українських землях, соціально-економічні, духовні та повсякденні проблеми тогочасного суспільства. Але зазначені питання стосуються не лише України, а й багатьох інших держав, охоплених Великою війною.

Новостворена праця, не претендуючи на всебічне висвітлення Великої війни та долі України в ній, є важливою у дослідженні процесу формування модерної нації, яка з об'єкта міжнародної політики перетворилася на її безпосередній суб'єкт. Використовуючи значний фактичний матеріал, дослідники проблем Першої світової війни називають її великим злочином проти людства, який значною мірою визначив основні напрямки його розвитку.

У роботі показано, що з різкою зміною суспільно-політичного ладу в 1990-х роках відбулися певні зрушення у вивченні історії українських земель в роки Першої світової війни. Українські дослідники Великої війни висунули

ряд питань економічного, соціального, політичного характеру, воєнного полону, історії легіону УСС, біженців, громадських організацій, проведених воєнних операцій. «Українське питання» активізувалося під впливом війни і стало об'єктом міжнародної політики. Активно вивчались соціальні наслідки війни на мікро- і макрорівнях, масове біженство в Австро-Угорській та Російських імперіях, утворення організацій, зокрема й церковних, що допомагали біженцям, пораненим військовослужбовцям, сім'ям фронтовиків. Ініціативи новостворених формувань, відзначають українські науковці, австро-угорський та російський уряди намагались тримати під своїм контролем.

У розділах, присвячених вивченню становища українських земель у контексті міжнародних відносин та національної політики Російської імперії, аналізу військового чинника у подіях 1914–1918 рр. і актуалізації «українського питання» в ці роки, значну увагу історики приділяють визначенню сутності Першої світової війни як прояву кризи європейської цивілізації, гуманістичних цінностей та модернізації життєдіяльності нації. Їхні результати відкрили новітню історію людства. Досягнення науково-технічного прогресу істотно вплинули на економічний розвиток ряду держав і в той же час загострили соціальні, міжнаціональні та інші проблеми, що породжували незадоволення

людей і їх переорієнтацію на нові цінності.

Поневолені народи Європи сподівалися, що з початком війни вони зможуть отримати незалежність. Так, С. Петлюра, будучи редактором журналу «Украинская жизнь», у статті-відозві «Війна і українці» заявив, що українці лояльно виконують свої обов'язки перед Російською державою, а в майбутньому ставлення до українців може змінитися, «українське питання» буде поставлене на порядок денний. А українці, що проживали в межах Габсбурзької імперії, через свої політичні сили підтримували австро-німецьку орієнтацію. Поразка Німеччини та її союзників, зафіксована Версальською системою мирних договорів, викликала незадоволення обох сторін. Поза системою післявоєнних мирних відносин опинилася Росія. Не отримали шансу на утворення власної держави українці, які зазнали великих матеріальних і людських втрат в ході бойових дій на своїх землях, воюючи в арміях ворогуючих країн. Україну центральні держави Європи розглядали як важливий фактор послаблення чи розвалу Російської імперії. Російські війська, що добились перемог у перші роки війни, згодом потерпіли поразку.

В роки Першої світової війни перемогли революції в Росії і Україні. Українське суспільство в пошуках власної державності розділяли кордони ворогуючих країн, різні ідеологічні погляди партій на форми і методи боротьби за утворення самостійної України. Складність умов воєнного періоду, сувора цензура обмежували дискусії щодо майбутнього України, але ці процеси не припинялися. Утворення Української Центральної Ради означало, що держава

стала суб'єктом міжнародних відносин і потребувала захисту свого суверенітету від більшовицької Росії. З цією метою на запрошення українського уряду німецькі та австро-угорські війська вступили на українську територію. На іноземні військові сили великі надії покладав гетьман П. Скоропадський, деякі політичні утворення.

Заслуговує високої оцінки висвітлення соціально-економічного становища та повсякденного життя українського соціуму. Росія за 40 місяців війни витратила більш ніж 50 млрд. рублів, а щодобові втрати становили близько 42 млн. рублів. Цей тягар покривався за рахунок податків з населення, підвищення промислового, поземельного, квартирного оподаткування, інших оплат. Великі землевласники, дворяни мали певні пільги. Зростання військових бюджетів, масова мобілізація в армію, отримання негативної інформації з фронту в селах і містах, поява військовополонених, поранених змінювали настрої, політичні орієнтації людей і посилювали соціальну напруженість. Поряд із зниженням життєвого рівня населення, розоренням сільського господарства, економіки, маргіналізацією суспільства, поширенням злочинності виникла проблема військовополонених, які прибували в Україну. Вони утримувалися у важких умовах концтаборів, працювали у таборах і поза їх межами. Істотно відрізнялися умови утримання офіцерів і солдатів.

На основі використання архівних матеріалів, повідомлень у засобах масової інформації, свідчень очевидців подій методами мікроісторії глибоко проаналізовано проблему біженства, що мало місце в Прибалтиці, Білорусі, Царстві Польським, Галичині, Буковині, Волині,

Поділлі. Примусове виселення населення з районів бойових дій, втеча від репресій німецьких, австро-угорських окупантів формували численні натовпи голодних і напіводягнених людей, які фактично грабували зустрічні села, сяли жах і паніку серед жителів, кочували в тиллові губернії Росії. Коли ж біженство визнали загальнодержавною проблемою, згідно з прийнятим законом опіку над біженцями доручили головним уповноваженим з улаштування біженців, губернаторам, різним місцевим структурам. Основну масу біженців склали діти, підлітки, жінки та люди похилого віку. Значна кількість населення Галичини, Буковини й Волині примусово або ж добровільно евакуювалася улюб Росії та Австро-Угорщини, частково до Румунії. Встановити точну кількість біженців, відзначають дослідники, зараз неможливо. На місцях поселення вони стикалися з неорганізованими діями органів влади, перенасиченістю деяких територій такими ж біженцями, що ускладнювало їхнє становище. З кінця 1915 р. пересування біженців розпочалося і в західному напрямку.

З проблемою біженців мала справи і Українська Центральна Рада. Справжню кількість біженців встановити неможливо, бо біженська маса нагадувала мінливий організм, що перебував у русі. Етнічний склад біженців залишався строкатим. Це були переважно росіяни, українці, поляки, євреї. Незначний відсоток займали литовці, латиші, білоруси, чехи, словаки, румуни, німці, татари, вірмени та ін. В організації державної допомоги біженцям УЦР, згодом УНР умовно можна виділити 3 етапи. Перший етап (березень – кінець червня 1917 р.) характеризується діяльністю структур

Тимчасового уряду Росії. Губернські і повітові комітети при органах самоврядування допомагали біженцям. Протягом другого етапу (кінець червня 1917 р. – січень 1918 р.) відбувається формування українських нормативно-правових засад соціального захисту біженців. На третьому етапі (січень – квітень 1918 р.) УЦР, проголошена УНР стали самостійно вирішувати проблеми біженців. Українська держава, займаючись цими питаннями, створила структуру із врегулювання цих питань – біженський департамент МВС. Він організував соціальний захист всіх категорій цивільного населення – біженців, заручників, німців-колоністів і виселенців-колоністів. На місцях цим займалися губернські й повітові земства, старости, отамани Києва, Одеси та Миколаєва, громадські та етнічні спілки. Дослідники відзначають всю складність та неоднозначність роботи органів соціальної допомоги біженцям у несприятливих умовах війни, різні труднощі реалізації репатріації українських та реевакуації іноземних біженців. Угоди України з австро-угорськими, німецькими, польськими та російськими представництвами з вирішення проблем біженців свідчили про можливість врегулювання нової гуманітарної проблеми, що стала результатом загарбницьких планів великих держав.

Для всебічного і повного висвітлення Великої війни, її значення у виживанні українського населення в роки лихоліття важливу роль відіграє ґрунтовний аналіз діяльності громадських організацій, які допомагали армії та цивільному населенню. Їх активна громадянська позиція свідчила про посилення тенденцій формування елементів «цивілізованого соціуму». Вступивши влітку 1914 р. у

війну, уряд Росії показав свою неспроможність самостійно переорієнтувати життя країни, економіку на військові потреби. В таких умовах свою активність виявили громадські утворення, земства, міські органи самоврядування, пропагуючи ідеї патріотизму, надаючи допомогу хворим та пораненим військовослужбовцям, родинам мобілізованих в армію, біженцям, жителям прифронтових регіонів. Наведені статистичні дані, їх узагальнення характеризують діяльність губернських та повітових комітетів Всеросійського земського союзу, міських й обласних комітетів Всеросійського союзу міст, які займались повсякденною організацією медико-санітарної допомоги армії. Російське товариство Червоного Хреста, маючи великий бюджет, займалось утриманням лікувальних закладів, придбанням господарчих та медичних предметів, забезпеченням роботи сестер милосердя та ін.

Така діяльність земського союзу та союзу міст не імпонувала царському уряду, придворній аристократії, і вони почали з ними боротися, звуживши їхні дії на фронті та в тилу. За цими організаціями посилили контроль військові командири й армійська розвідка. Після падіння самодержавства ці формування стали опорою Тимчасового уряду, отримали широкі повноваження і права. «Одержавлення» громадських структур буржуазії призвело до того, що вони звертались до населення із закликом підтримувати уряд і вести війну до «переможного кінця». З перемогою Жовтневої революції ці структури були ліквідовані.

Військові дії започаткували хвилю активізації діяльності православного духовенства і віруючих. Проходили хресні ходи, всенародні молебні за дарування

перемоги, організовувались численні благодійницькі акції. Затування війни, її негативні наслідки на фронті і в тилу свідчили про зростання незадоволення населення військовою обстановкою, проявами злочинності, зниженням життєвого рівня. Поряд із соціальною діяльністю православного духовенства меноніти проводили благодійні акції, реалізовували різні гуманітарні проекти в галузі охорони здоров'я, збори грошових пожертв на потреби доброчинності, матеріальної допомоги біженцям і сиротинцям, нужденним категоріям населення півдня України, надання для потреб армії житлових приміщень з числа громадських і промислових споруд. Господарська стагнація економічної системи менонітських конгрегацій позначилась на формах, характері, обсягах допомоги, наданої колоністами різним категоріям біженців. Дослідники, розкриваючи сутність соціального служіння православної й менонітської церков, показують його як багатоплановий комплекс дій, спрямованих на різні соціальні прошарки з метою, зокрема, матеріальної допомоги, патріотичного і духовно-морального виховання. Для його аргументованого висвітлення науковці використали архівні документи, церковну пресу, аналіз системи церковної доброчинності.

Дослідники, аналізуючи ситуацію, розкривають взаємини російського православ'я з греко-католиками та римо-католиками, які ускладнилися після вступу військ Росії в Галичину. В Західноукраїнському регіоні Синод РПЦ, генерал-губернатор Галичини граф Бобринський прагнули різними способами приєднати до російського православ'я уніатів, хоч останні на чолі з митрополитом А. Шептицьким робили спроби

організувати в Росії громади греко-католиків. Однак православні діячі, незважаючи на приєднання 81 громади уніатів до РПЦ, визнавали, що це не великий успіх місіонерів. З різних причин, глибоко проаналізованих дослідниками, плани РПЦ в західноукраїнських землях і плани греко-католицького єпископату в Росії не були реалізовані.

Обґрунтованим логікою подій Першої світової війни на українських землях виступає аналіз завершального етапу протистояння ворожих сторін, визрівання системної кризи в Росії. Науковці справедливо відзначають, що на розвиток суспільно-політичних процесів впливали поразки російських військ на фронті, застарілість політичного ладу, гострі дискусії прихильників авторитаризму і лібералів щодо необхідності істотних реформ, посилення суперечностей між владою та підприємницькою буржуазією, між Думою і правлячою бюрократією. Ігнорувалось вирішення національного питання, в тому числі українського національного розвитку. Правляча бюрократія, захищаючи авторитаризм, протистояла силам демократії до певного часу, хоча цей механізм дискредитації політичних противників поступово ставав неефективним, ведучи до ізоляції всіх владних структур.

Активізація політичних сил, підтриманих селянами, робітниками, солдатами, інші причини призвели до падіння царизму, утворення Тимчасового уряду, а невдовзі і Центральної Ради, яка у IV Універсалі проголосила незалежність України. Формувалась українська армія, вирішувались соціальні та духовні потреби нації, розгорталась масова українізація, хоч зрусифіковане робітництво ставилось до українізації надто

обережно. Центральна Рада, відстоюючи незалежність країни проти наступу більшовиків, закликала на допомогу війська Німеччини та Австро-Угорщини. Вступивши на українські землі, австро-німецькі війська встановили жорстокий окупаційний режим, знищували всіх незадоволених їхніми діями, поділили українські території на зони окупації, вимагали від української сторони повного виконання взятих зобов'язань.

У роботі на основі документів, наукових досліджень показано, що 29 квітня 1918 р. Хліборобський конгрес у Києві за порадою німецького командування обрав генерала П. Скоропадського гетьманом, який проголосив створення Української Держави. Гетьман ставився до австро-німецького командування обережно, бо розумів, що за свій прихід до влади доведеться багато платити Австро-Угорщині й Німеччині, підриваючи економічний потенціал країни, виснаженої війною. Новий уряд, опираючись на великих землевласників, окупаційні війська, намагався навести в Україні порядок, включаючи в нього і репресивні заходи, вирішуючи робітниче питання. Незадоволене життєвими умовами робітництво оголосило всеукраїнський страйк, а проти страйкарів застосовувались жорстокі методи покарання. Після погодження з німецьким командуванням гетьману дозволили сформувати 8 армійських корпусів, найбільш підготовлені кадри для них знаходились серед колишніх офіцерів царського періоду. Відповідно до розпоряджень формувалися загони вільного козацтва, структури військово-санітарної та інтендантської служб, військового судочинства, здійснювались заходи зі збереження військово-морського флоту, частину якого

захопили німецькі війська і формування Антанти, які висадили експедиційний корпус на півдні України. Підтримувались зв'язки з зарубіжними країнами. Прорахунки в політиці, економіці, соціальній сфері, інші фактори викликали масове незадоволення населення, призвели до ліквідації гетьманського уряду.

Дослідники Великої війни не залишили поза увагою утворення Західно-української Народної Республіки, проаналізували ситуацію, що виникла після розвалу Австро-Угорської імперії, військові дії проти Польщі, які показали небувале піднесення національної свідомості краян, зокрема у підтримці ідеї Української незалежної держави, формуванні Української Галицької армії. Їхніми союзниками стала Директорія УНР, яка направила в Галичину частину своїх воєнних сил, 120 гармат різних калібрів. Але цих військовослужбовців, добротного озброєння у війні проти Польщі галичанам було замало, хоча на весну 1919 р. Галицька армія нараховувала до 125 тис. чоловік. Велике значення для національно-визвольного руху мало об'єднання УНР та ЗУНР в єдину державу. Численні причини внутрішньо-політичного та зовнішньополітичного характеру призвели до втрати незалежності України в той період.

Таким чином, аналіз праці свідчить, що її авторський колектив створив ґрунтовне дослідження про Велику війну 1914–1918 рр., яка істотно впливала на вирішення долі України. Ця війна принесла багато горя, оскільки воєнне протистояння було оплачене життям 10 млн. людей та близько 20 млн. поранених. Вказані жертви стосуються й українців, які воювали в арміях ворогуючих блоків.

У цілому рецензована праця заслуговує на позитивну оцінку. Написана на високому ідейно-теоретичному рівні, вона висвітлює найбільш суттєві аспекти проблеми Великої війни. Логічно визначена послідовність цих аспектів. Переконливий фактичний матеріал книги. Висновки обґрунтовані, чітко сформульовані. Її основні положення показують велике історичне значення розкритих епохальних подій і явищ, аналізують успіхи і невдачі в українському державотворенні, акцентують увагу на питаннях національно-патріотичного виховання українців, закликають до ліквідації війн як способу вирішення міжнародних конфліктів.

Олександр УТКІН

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу
військової історії ННДІУВІ